

משפט שבטי: אינטגרציה או סגרגציה

קאסם אלצראיעה*

התנגשות מערכות המשפט השבטית והאזרחית

כל חוות הדעת שהגיעו מפקידות הדרום לממשלה בתקופת הממשל הצבאי מלמדות שהתושבים העדיפו מערכת משפט אזרחית, ולא שבטית. זה היה רק עניין של זמן עד ששתי מערכות המשפט יתנגשו זו בזו.

בסוף שנת 1965 פרסם העיתון **מעריב** ידיעה מורחבת על סכסוך שהתגלע בין שתי משפחות בדרום. בכתבה, "מקרה ללא תקדים: בדואים מתנגדים לבית דין שבטי", נכתב שאחת המשפחות פנתה לבית הדין השבטי, וזה גזר על המשפחה האחרת קנס של 50 אלף ל"י. הנתבעת לא יכלה לעמוד בגובה הקנס, ובני המשפחה התובעת איימו על המשפחה הנתבעת וסחטו אותה. מפקד האיומים עברו כמה ממשפחות הנתבעים ללוד ולרמלה בחיפוש מקלט. בצר לה פנתה המשפחה הנתבעת לבית הדין האזרחי בבאר שבע בבקשה לעצור את הסחיטה ואת האיומים מצד התובעים. על פי העיתון,

השופט המחוזי של באר שבע, מר אלקיים, הזמין את חמשת השופטים [של בית המשפט השבטי] [...] לדיון. לשאלתו אם נכון הדבר שהם מאיימים על בני [...] ומכריחים אותם ללכת לבית משפט שבטי, השיבו הנכבדים: זה מובן מאליו, לא יתכן שמשפט שהיה אלפי שנים בין בני השבטים, יבוטל על ידי מדינת ישראל [...] השופט אלקיים הוצא צו מניעה האוסר לכנס בית דין שבטי (מעריב, 13 באוקטובר, 1965).

הפרשה העסיקה את העיתונות וטלטלה את מעמדם של בתי הדין השבטיים, והממשל הצבאי בנגב ומשרדי הממשלה הסכימו לסגור את בתי הדין. ואולם, אמנם בית הדין המחוזי בבאר שבע אסר על בתי הדין השבטיים להתכנס, אך הם לא בוטלו.

תקופה חדשה התחילה עם בחירתו של לוי אשכול לראש הממשלה. ב-8 בנובמבר 1966 הודיע אשכול ש-1 בדצמבר 1966 יבוטל המנגנון של הממשל הצבאי, והתפקידים שהיו מוטלים עליו יועברו אל הרשויות האזרחיות הרלוונטיות (בוימל, 2007; דברי הכנסת, עמ' 228). עם ביטול הממשל הצבאי בדצמבר 1966 בוטלו גם בתי הדין השבטיים. בתקופה שאחרי ביטול הממשל פעלו בנגב שני סוגי משפט: מערכת אזרחית בבאר שבע ומשפט שבטי לא רשמי. בשנת 1971 הוקם לצדן בית הדין השרעי בבאר שבע. שלוש מערכות המשפט: האזרחית, השרעית והשבטית הלא רשמית ממשיכות לפעול בנגב עד היום (אבו רביעה, 2011).

יש לציין - אף שבתי הדין השבטיים בוטלו מבחינה רשמית, מערכת המשפט האזרחית המשיכה להתחשב במשפט השבטי בנגב. האתגר הגדול העומד לפני מערכת המשפט הכללית הוא הטיפול במקרים פליליים שבהם נפגע או נרצח אדם על ידי אדם אחר מתוך החברה הערבית בנגב. במקרים כאלה מתנהל משפט בשני ערוצים - במשפט האזרחי המדינה תובעת את הנאשם, ובמשפט השבטי משפחת הנרצח או הנפגע תובעת את הנאשם. גזר דין שקובעים השופטים האזרחיים עלול לשבש את יישוב הסכסוך בין המשפחות, כפי שמעיד מי שהיה תובע מטעם המדינה ושופט בבית המשפט העליון, גבריאלי בך:

עד תחילת המאה העשרים נידונו עניינים משפטיים בין השבטים במשפט שבטי לא רשמי, שהתבסס על בורות ועל מנהגי המקום. החוק לא היה כתוב, אך עבר בעל-פה בין הערבים בנגב. המשפט השבטי נבדל ממערכות משפט אחרות בעיקר בשני מאפיינים מרכזיים: האחד, על שבט מוטלת אחריות קולקטיבית לעברה שביצע אחד מבניו. האחר, שבהיעדר שלטון מרכזי ורשות עליונה, אין בו הבחנה בין משפט פלילי - משפט שהמדינה תובעת בו את הפושע ומענישה אותו, למשפט אזרחי. את השופטים השבטיים לא בחרה כל רשות, ומעמדם נבע בעיקר מהשם הטוב שרכשו להם בשבטים (ביילי, 1991).

בשנת 1900 הקימו העות'מאנים את העיר באר שבע בלב הנגב ובלב השבטים הערביים שהשתייכו עד אז מנהלתית לעיר עזה, כמרכז מנהלי. בעיר החדשה הוקמו מוסדות חדשים, למשל בית ספר, תחנת משטרה ובית משפט שרעי (קרק, 2002, עמ' 33). בית המשפט השרעי הוקם בשנת 1906 כבסיס למיסוד מערכת משפט עות'מאנית רשמית בנגב.

מצב זה לא נמשך זמן רב, בשנת 1917 כבשו הבריטים את הארץ כחלק מהרחבת הטריטוריה שבשליטתם. הם הגיעו עם ניסיון בניהול חיי חברות הילידים שהיו בשליטתם במושבות באסיה ובאפריקה (ג'ניא, 2012; לחובסקי, 2003). המשטרים הקולוניאליים האמינו שחברות הילידים אינן נמצאות עדיין בשלב התפתחותי המאפשר להטמיע בהן מערכת משפט אירופית "נאורה" (ג'ניא, 2012). ואכן, רק במושבות שהיו בשליטת הבריטים זמן רב, החלו הבריטים להטמיע את שיטת המשפט האנגלית במקום השיטה המקומית - "אנגליפיקציה". המושבות נבדלו זו מזו בתהליך ההטמעה, בהתאם לוותק המשטר הקולוניאלי ולאופי האוכלוסייה. וכך, כשהחלו הבריטים לשלוט בארץ, הם הקימו בתי דין שבטיים בנגב בדומה למיסוד המשפט הילידי המקומי שפתחו במושבות, העניקו לבתי הדין השבטיים סמכויות נרחבות ואף העתיקו את הדגם לעבר הירדן ולסיני (Alon, 2009), כל זאת כדי להימנע ממעורבות בענייניהן הפנימיים של האוכלוסיות המקומיות (Likhovski, 2006). כשהתגלעו סכסוכים בין-שבטיים ברמה האזורית, כינס המושל הבריטי שופטים מבתי הדין השבטיים בכל האזור, מבאר שבע, מסיני ומירדן, לדון בהם יחד (Nasasra, 2015).

סיום המנדט והקמת מדינת ישראל בשנת 1948 הביאו לסגירה רשמית של בית הדין השבטי בבאר שבע. בשנת 1952 החלו משרדי הממשלה והמושל הצבאי בנגב לדון בגורלו של בית הדין השבטי ובאפשרות לשוב לפתוח אותו. הדיונים נמשכו כשלוש שנים ועסקו בסוגיות משפטיות ובסוגיות מנהלתיות, בהן היקף סמכויותיו של בית הדין השבטי, תהליך מינוי השופטים, סוגיית הערעורים ותקציבו של בית המשפט. בשנת 1955 הוחלט לפתוח שלושה בתי דין שבטיים בנגב. עד שנת 1966 פעלו בתי הדין אלו לצד בתי הדין הצבאיים, תחת השלטון הצבאי בנגב. בימיו האחרונים של השלטון הצבאי נפתחה לפני האוכלוסייה הערבית בנגב האפשרות להישפט בפני בתי דין אחרים, אזרחיים ושרעיים. מרביתם בחרו לעשות כן ולא פקדו את בתי הדין השבטיים (ארכיון המדינה, ג-5732/7).

* קאסם אלצראיעה - דוקטורנט במחלקה ללימודי המזרח התיכון - אוניברסיטת בן גוריון בנגב, חבר סגל במרכז מנדל למנהיגות בנגב.

מקורות

- אבו רביעה, ח' (2011). שלושה מעגלים בדיון: הקונפליקט בין המנהג הבדוו, חוקי השריעה וחוקי המדינה בישראל. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בוימל, י' (2007). צל כחול לבן. חיפה: פרדס.
- ביילי, י' (1991). הערה על המושג פואת: הוויתור על קנסות ופיצויים במשפט הבדוו. המזרח החדש, ל"ג(א), 36-39.
- גיניאן, ר' (2012). הקולוניאליזם האירופי: אידיאולוגיה, מדיניות, התנגדות. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- יגאל לב, 13.10.1965. 'מקרה ללא תקדים: בדואים מתנגדים לבית-דין שבטי', מעריב.
- לחובסקי, (2003). בין שני עולמות - מורשת המשפט המנדטורי במדינת ישראל בראשיתה. בתוך י' בן אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט (עמ' 253-286). ירושלים: משכנות שאננים.
- קופמן, א', אבו בקר, ח' וסער, ע' (2012). החברה הערבית בישראל, פסיפס חברתי: עדה, משפחה, מגדר (כרך ב'). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- קרק, רות, 2002. תולדות ההתיישבות החלוצית היהודית בנגב עד 1948, ירושלים: אריאל.
- Alon, Y. (2009). *The making of Jordan: Tribes, colonialism and the modern state*. London: L. B. Tauris & Co.
- Likhovski, A. (2006). *Law and identity in mandate Palestine*. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Nasasra, M. (2015). *Ruling the desert: Ottoman and British policies towards the Bedouin of the Naqab and Transjordan region, 1900-1948*. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(3), 261-283.
- מניסיוני שלי בתפקידי הקודם כתובע כללי, כמו גם בתפקידי הנוכחי כשופט עליון, יכול אני לאשר כי עמדתנו, ולעיתים קרובות אנו עומדים, בפני הדילמה הזאת: מצד אחד, הרצון המובן מאילו להטיל עונשים נאותים על הפשעים החמורים והאכזריים האלה, ומצד שני - הצורך שלא להתעלם ממצביאות מסוימת, ולא להפריע להשגת הסדרים של שלום, שתכליתם להציל נפשות [...] אולם, את העמדה המקובלת על בתי המשפט הכלליים אפשר לסכם בזו לשון: אם נגרם מותו של אדם בכוונה תחילה, יהיה החשוד חייב לעמוד לדין על רצח, ובעקבות ההרשעה יבוא בהכרח מאסר עולם. העובדה שההריגה הייתה במסגרת ריב דמים מתמשך או שבוצעה כדי לגאול את כבוד המשפחה או שהושגה צולחה בין המשפחות או השבטים היריבים - אין בה כדי להביא להמתקת ההרשעה או גזר הדין [...] אולם נראה, שאם קורבן ההתקפה נפצע פצעים קלים בלבד, יגדל משקלו היחסי של הסדר צולחה כנסיבה מקילה (קופמן, בקר וסער, 2012).
- הקמת בתי הדין השבטיים בתקופת הממשל הצבאי הביאה להתחזקות המשפט השבטי בנגב, בייחוד כאשר נמנע מן התושבים לפנות לבתי משפט אזרחיים. אם כן, במרבית תקופת שלטונו של הממשל הצבאי עמדו לרשות האוכלוסייה הערבית בנגב שתי חלופות משפטיות - להישפט לפני בית דין שבטי או לפני בית דין צבאי. כאשר ניתנה לתושבים הערבים בנגב אפשרות להישפט לפני שופט אזרחי, רובם בחרו בזאת.
- היום, בני הנוער הערבים בנגב מתחנכים לפי שתי מערכות מקבילות: זו הפורמלית וזו השבטית הלא מוכרת. הצורך לפעול במערך מורכב כזה מחייב גמישות, הבנה מעמיקה של התרבות והיכרות עם המוסדות הפורמליים של המדינה. ואולם, המורים לאזרחות בבית הספר הערביים בנגב מלמדים לפי ספרי אזרחות שאישרה המדינה, ולכן הם מלמדים את תלמידיהם רק על המבנה הפורמלי המוכר. כך מערכת החינוך נמנעת מלהתייחס למתרחש בשטח. נראה כי מערכת החינוך צריכה לפעול באומץ ולהעלות לשיח החינוכי את קיומן של שתי המערכות, וכך לאפשר לתלמידים לבחון באופן ערכי, מסורתי, תרבותי ואזרחי את הנושא ולסייע להם לגבש עמדות אישיות בתחום מורכב זה.